

Cm6
1998

duurzame wereld
ncdo

Nationale Commissie voor
internationale samenwerking
en duurzame ontwikkeling

Natuur- en Milieu-Educatie
Extra Impuls
1996 - 2000

NME-jaarconferentie Extra Impuls
19 november 1998 - verslag

Voorwoord

Voor u ligt het verslag van de NME-jaarconferentie 1998 van de Extra Impuls. Op 19 november jl. vond deze plaats in Vergader- en Congrescentrum "Het Planetarium" in Amsterdam Zuidoost.

Het verslag is toegestuurd aan de deelnemers van de conferentie en de leden van de interdepartementale stuurgroep NME.

Voor zover beschikbaar, is gebruik gemaakt van uitgeschreven teksten. Van de deeldebatten en de forumdiscussie zijn journalistieke impressies opgenomen.

Aan het einde van de conferentie is een brochure uitgedeeld: *'Snapshots van de eerste twee jaar Extra Impuls - Natuur en Milieu Educatie'*. Voor belangstellenden zijn er overigens nog - gratis - exemplaren op te vragen. Helaas is in één van de bijdragen een storende fout geslopen. Ter correctie is die bijdrage in de juiste vorm in dit verslag opgenomen.

De deelnemerslijst maakt het verslag compleet.

Inhoud

Programma	5
Opening conferentie en analyse Extra Impuls - Douwe-Jan Joustra (dagvoorzitter)	7
Van overtuigen naar overleggen - Danny Wildemeersch	12
Impressie debat 'Professionalisering van NME'	15
Impressie debat 'Relatie tussen NME en beleid'	17
Impressie debat 'Nieuwe markten voor NME?'	19
Impressie debat 'Integratie van educaties in het onderwijs'	21
'NME op weg naar de 21 ^{ste} eeuw' - mevrouw G.H. Faber (staatssecretaris Landbouw, Natuurbeheer en Visserij)	23
Impressie forumdiscussie	28
'Nieuwe inzichten, nieuwe betekenissen. Over biodiversiteit en samenhang van educatie.'	
Door Dirk Huitzing, uit brochure: Snapshots van de eerste twee jaar Extra Impuls	29
Deelnemerslijst	33

Programma

09.15 - 10.00 uur	Ontvangst met koffie
10.00 - 10.30 uur	Dagvoorzitter de heer D.J. Joustra, programma-manager Extra Impuls NME <i>Opening en Analyse Extra Impuls 98</i>
10.30 - 11.10 uur	De heer D. Wildemeersch Universiteit van Leuven, Katholieke Universiteit Nijmegen <i>NME: van overtuigen naar overleggen</i>
11.10 - 11.30 uur	Pauze
11.30 - 12.30 uur	Keuze uit vier debatten - eerste ronde: • <i>Professionalisering van NME</i> Voorzitter: de heer G. Jutten, IVN Debaters: de heer J. Simons, Consulentenschap NME Limburg en de heer G. Endedijk, gemeente Breda. • <i>Relatie tussen NME en beleid</i> Voorzitter: de heer A. van Kempen, Ministerie VROM Debaters: de heer Th. Kuipers, gemeente Den Haag en de heer P. Masselink, Milieucentrum Den Bosch. • <i>Nieuwe markten voor NME?</i> Voorzitter: de heer F. Hesselink, SME MilieuAdviseurs Debaters: mevrouw J. Herder, Pieter Vermeulen Museum en de heer M. Wiersma, IVN. • <i>Integratie van educaties in het onderwijs</i> Voorzitter: de heer P. Conijn, Hogeschool Alkmaar Debaters: mevrouw M. Nijman, Procesmanagement Voortgezet Onderwijs en mevrouw L. Haafkens (2^e ronde dhr M. Camphuijsen), Amsterdams NME-Centrum
12.30 - 13.45 uur	Lunch
13.45 - 14.45 uur	Keuze uit vier debatten - tweede ronde
14.45 - 15.00 uur	Pauze
15.00 - 15.25 uur	Mevrouw G.H. Faber, staatssecretaris van LNV-Natuurbeheer <i>NME op weg naar de 21ste eeuw</i>
15.25 - 15.55 uur	Forumdiscussie o.l.v. de dagvoorzitter met de voorzitters van de debatten en de heer D. Huitzing, secretaris van de interdepartementale stuurgroep NME. <i>Resultaten van de debatten in het licht van NME21</i>
15.55 - 16.00 uur	Afsluiting door de dagvoorzitter
16.00 uur	Borrel

Opening conferentie en analyse Extra Impuls

Douwe-Jan Joustra (dagvoorzitter)

De uitgangssituatie

De Extra Impuls Natuur- en Milieu-Educatie 1996-2000 is op gang gebracht door vijf samenwerkende departementen (LNV, VROM, V&W, OC&W en BuZa/OS). De kerndoelen van de Extra Impuls zijn:

- **versterking** van de aandacht voor natuur, milieu en duurzaamheid in het onderwijs (primair-, voortgezet en beroepsonderwijs);
- **inhoudelijke vernieuwing**, ondermeer door thema's als biodiversiteit, natuurbesef, mobiliteit, duurzaamheid en mondialisering;
- **vernieuwing** naar doelgroepen, methoden of werkwijze, waarbij het programma *professionalisering* een centrale rol speelt;
- **kwaliteitsverbetering** door aandacht voor kwaliteitszorg voor programma's en activiteiten en versterkte aandacht voor ontwikkeling van kwaliteitscriteria en
- **doorwerking** van de beoogde vernieuwing en kwaliteitsverbetering.

Deze impuls, vanuit de rijksoverheid, heeft dan ook tot gevolg dat een aantal ontwikkelingen versterkt in gang is gezet: professionalisering, inhoudelijke en methodische verdieping en kwaliteitsbevordering. Deze zijn inmiddels, na twee-en-een-half jaar, uitgegroeid tot trends met een (semi-)permanent karakter.

Deze ontwikkelingen hebben invloed op het NME-werkveld: er worden nieuwe eisen aan het functioneren van NME-instellingen gesteld, maar evenzeer veranderen de eisen die overheden stellen aan het educatief instrumentarium.

Na twee jaar projectuitvoering (1996 en 1997 met een doorloop in 1998) is het beeld van de resultaten die bereikt zijn met de Extra Impuls heel verschillend te benoemen. De ruim 250 projecten in uitvoering rapporteren ieder voor zich en kennen hun eigen, individuele resultaten. Voor de Stuurgroep NME is het vooral ook belangrijk te zien dat er een beweging op gang is gekomen in het NME-werkveld: professionalisering, marktgericht, beleidsondersteunend.... het zijn ontwikkelingen die herkenbaar zijn voor dit werkveld. Graag ga ik daar iets verder op in.

Van dynamiek naar vernieuwing

Er is nogal wat dynamiek rond NME, binnen het werkveld en bij nieuwe partners in de publieke en particuliere sector. Het enthousiasme waarmee vele projecten bij de Extra Impuls worden voorgedragen, laat zien dat er een 'open houding' is ten opzichte van vernieuwing en kwaliteitsverbetering in de NME.

Op hoofdlijn zijn resultaten te signaleren. Het gaat om resultaten als:

- NME-instellingen leren beter te luisteren en het programma-aanbod af te stemmen op de vraag van de markt;
- NME verbreedt zich van het werken aan kennis der natuur of kennis van milieu naar de vorming van burgers (individueel: burgerschap) en leren voor leefbaarheid en duurzaamheid;
- NME professionals vragen om kwaliteitszorg op basis van getoetste handreikingen en criteria;
- NME-instellingen (en hun medewerkers) realiseren zich het belang van slagvaardig, creatief en flexibel reageren op maatschappelijke of bestuurlijke processen;
- in de NME-sector wordt steeds vaker gekozen op basis van kwaliteiten ('the best (wo)man for the job');
- vernieuwing wordt gezocht en dat leidt tot discussie over verandering of uitbreiding: '*oud voor nieuw*' (met bijbehorende tijd en strijd) of *nieuw leidt tot nieuw*.

Bij het Delphi-onderzoek dat is uitgevoerd door het IOWO uit Nijmegen in samenwerking met het IKC-Natuurbeheer, is een breed onderzoek naar de toekomstvisies binnen het NME-werkveld zelf gedaan. Daarbij is geconstateerd dat de 'veranderbereidheid' sterk wordt beïnvloed door de actuele inschatting van de eigen situatie. Droom en werkelijkheid liggen ver uit elkaar. Dat geldt niet alleen voor lokale NME-centra, maar evengoed voor andere NME-instellingen (bezoekerscentra, consulentenschappen, milieufederaties en anderen). Illustratief was de uitspraak van één van de respondenten: "Noodzaak tot verandering komt pas als het oude systeem niet meer werkt. Onze activiteiten voor het basisonderwijs worden goed afgenomen, dus die noodzaak is er niet". Toch wordt bestuurlijk een beroep gedaan op dit werkveld om te veranderen. Tijdens een interbestuurlijk overleg, afgelopen september, werd nadrukkelijk aangegeven dat professionalisering en een sterkere klantgerichtheid wenselijk zijn. De Extra Impuls kunt u daarbij zien als een hulpmiddel. Via verschillende programma's wordt hieraan gewerkt: heel direct in het programma Professionalisering en meer indirect en beleidsgelateerd in de thematische programma's. Een belangrijke keuze in de Extra Impuls is daarbij geweest het versterken, vernieuwen en veranderen van de NME-sector zelf. Ik kan het niet vaak genoeg aangeven: resultaatgericht, klantgericht, hoge kwaliteit, flexibel maar ook doelgericht; dat zijn de wenselijke karakteristieken voor NME.

Doel en taakstelling in beweging

NME richt zich in toenemende mate op de leerwensen van de samenleving op het gebied van duurzaamheid. Daarmee wordt ook de opvatting weergegeven die ten grondslag ligt aan NME, ook binnen de Extra Impuls, kort gezegd:

'Het organiseren en uitvoeren van leersituaties ten behoeve van een duurzame samenleving'.

NME werkt in deze opvatting aan voorwaarden voor veranderingen in de samenleving, het ontwikkelen van zorg en verantwoordelijkheid voor de leefomgeving en een duurzame ontwikkeling.

Duurzaamheid is daarbij veelal gedefinieerd als een concept waarin wordt gestreefd naar een goede balans van de drie samenstellende pijlers: economie, ecologie en samenleving. Een open opvatting ten aanzien van de leerprocessen die hierbij spelen, ligt daarbij voor de hand: het gaat er niet om mensen te vertellen wat duurzaamheid is. Beter is het er van uit te gaan dat ieder in zijn of haar eigen omstandigheden invulling geeft aan duurzaamheid.

NME-activiteiten zullen in de toekomst steeds meer het concept duurzaamheid als oriëntatie nemen. Dat leidt tot een drietal karakteristieke benaderingen die in de Extra Impuls hun contouren beginnen te tonen. Overigens geen driedeling die leidt tot verdeeldheid, maar wel een driedeling die bijdraagt aan ordening en samenhang.

- 1) Ecologische basisvorming;
- 2) Leren voor leefbaarheid;
- 3) Leren voor duurzaamheid.

Waarbij de ecologische basisvorming en het leren voor leefbaarheid nauw aansluiten bij de kaders waarbinnen de NME, vanuit haar traditie in de afgelopen decennia, werkt. Nieuw is het leren voor duurzaamheid, als opstap naar *duurzaamheidseducatie*.

Ad 1 - Ecologische basisvorming

De ecologische basisvorming vormt een doorlopende (NME-) leerlijn voor kinderen en volwassenen, binnen het (non-)formele onderwijs. Leer je levende en niet-levende omgeving kennen en waarderen is daarbij het dragende leerdoel.

Wat is de ambitie? *Verandering en verbetering.*

Hier kan de rol van de NME-infrastructuur sterk veranderen, er komen nieuwe contouren in beeld: klantgericht werken in plaats van produkt- of programmeerestuurd werken met oog voor de kwaliteit van het leerproces.

Het motto in de Extra Impuls: *van produktleverancier naar intake-gesprek*

Ad 2 - Leren voor leefbaarheid

Dit kan worden gezien als een toepassingsgerichte component in de context van natuur-, milieu-, mobiliteits-, sociaal-, cultureel-, energie- en waterbeleid. Hierbij gaat het om 'leren en blijven leren' om te komen tot verantwoord burgerschap. De burger leert keuzes te maken in het eigen denken en doen van de burger gericht op natuur, milieu en ruimte.

Wat is de ambitie? *Ontwikkelen en vormgeven.*

Het zoeken naar een juiste positie binnen het sociaal instrumentarium speelt hierbij een rol. Educatie maakt deel uit van dit instrumentarium, evenals dialoog, voorlichting en interactieve beleidsvorming en -uitvoering. De grenzen bewaken is daarbij lang de inzet geweest, nu gaat het steeds meer om het verkennen, benutten en ontwikkelen van die

grenzen. Daarbij is de toekomst gelegen in het benutten van kwaliteit en capaciteit!
Het motto in de Extra Impuls: *van weten naar verantwoord doen (niet de kennis van, maar de kennis om...)*

Ad 3 - Leren voor duurzaamheid

Het streven naar duurzaamheid kent een lange termijnperspectief en een mondiaal karakter. Of zoals de NCDO dat recent formuleerde: *het concept van duurzame ontwikkeling impliceert dat werken aan een duurzame wereld niet van bovenaf kan worden opgelegd. Niemand heeft de antwoorden, het is een gezamenlijke afweging van belangen, opvattingen, waarden en normen. Duurzame ontwikkeling wordt daarmee vorm gegeven in dialoog tussen diverse actoren.*

Leren in de klassieke zin des woords, de kennisoverdracht, voldoet dan niet meer. Het gaat om maatschappelijke oriëntatie, leren in sociale verbanden, meningsvorming, verkenning van mogelijkheden en dergelijke.

Leren is daarmee een belangrijke component: door samen kansen en beperkingen te identificeren, door reflectie op nieuwe mogelijkheden, door reflectie op de diepgang van beschikbare kennis krijgt duurzaamheid betekenis en wellicht zelfs vorm en inhoud.

In het kader van leren voor duurzaamheid gaat het vaker over het sociaal leren (individuele dragen bij aan gedeelde leerprocessen). Dit element bevindt zich nog in de kinderschoenen en de benodigde infrastructuur (of beter: kwaliteiten) ontbreekt nog.

Wat is de ambitie? *Nader uitwerken van 'leren voor duurzaamheid'*

Het motto: *'leren leren: gericht op duurzame ontwikkeling'*

Ongeveer anderhalf jaar hebben de projecten te gaan in het kader van de Extra Impuls. Daarbij staan enkele uitdagingen centraal. Graag geef ik u enkele van de overwegingen die een rol spelen.

Doorwerking

De Stuurgroep heeft besloten dat in 1999 veel aandacht besteed zal worden aan de doorwerking van resultaten uit de Extra Impuls. Tenslotte is het belangrijk dat zoveel mogelijk van de opgedane inzichten wordt overgedragen. Ik had daarvoor mooie plannen: een tweedaagse conferentie, een mooi boek waarin presentatie van resultaten en zelfs de uitgave van het 'Laatste NME-jaarboek van de eeuw' stond op stapel. De Stuurgroep greep echter in. Zij hecht sterk aan het benutten van de kwaliteiten van projectuitvoerders zelf. Dus wat gaat er gedaan worden?

- De lopende projecten die dit jaar een beschikking kregen, kregen nadrukkelijker dan daarvoor de opdracht mee om de doorwerking ook vorm te geven;
- Aan 10 tot 20 projecten zal gevraagd worden om een plan van aanpak voor doorwerking op te zetten met een extra budget vanuit de Extra Impuls: dit zijn de 'pareltjes aan de kroon' van de Extra Impuls;
- De NME-Rotonde krijgt inhoud: projecten worden toegankelijk en kunnen benut of becommentarieerd worden;

- Gaat het nu om *zaaien of oogsten*? Feitelijk is die vraag niet scherp genoeg: soms gaat het om zaaien (als het gaat om de echte vernieuwingen) en soms gaat het over oogsten (kwaliteitsverbetering en professionalisering).

Professionalisering 1999

Is er dan nog veel te verwachten voor u allen? Het belangrijkste is wellicht de ontwikkeling van een zogenaamde '*beursvloer*' waar vraag en aanbod in de professionalisering worden opgezocht, gekoppeld en zoveel mogelijk gerealiseerd. Er zijn daarbij budgetten voor individuele vragen en organisatiegebonden vragen. De leden van de commissie professionalisering zullen bemiddelen bij het bieden van een passend aanbod (als u daar zelf al niet een idee over heeft). De oproep om uw vraag in te brengen mag u begin 1999 verwachten. Daarmee zijn we ook de vraag voorbij of het nu top-down of bottom-up georganiseerd is. *Uw vraag bepaalt wat er gebeurt.*

Er is ruim hfl 400.000,- beschikbaar. Het omschakelen naar euro's laten we voorlopig aan de echte beurs over.

NME na 1998

Leren voor duurzaamheid is een belangrijke uitdaging voor de NME in de komende jaren. Daarbij zal het gaan om:

1. Interne versterking van nieuwe methoden, doelgroepen en werkwijzen;
2. Versterking van integratie van het leren voor duurzaamheid in de samenleving en
3. Het herkennen van nieuwe partners en nieuwe collega's.

Vandaag

Daar gaat het vandaag over. Door de inleidingen, de discussies in de debatten en de gesprekken die mogelijk zijn in de wandelgangen. Welke vragen heb ik al gehoord:

- Waarom zou de overheid zich moeten blijven bemoeien met professionalisering, marktgericht werken en vernieuwing? (VNG/mevrouw A. Boel)
- Waar blijven onze bestaande kwaliteiten en taken, zoals het werken aan ecologische basisvorming en het samenwerken met vrijwilligers: gaan die ten onder in de markt? (diverse lokale organisaties: gemeentelijk of niet)
- Wat is de rol van de lokale overheid, als opdrachtgever en (mede)financier, bij professionalisering? (gemeente Weert)
- Waarin zijn de uitvoerende NME-organisaties anders, dan de kleine bureautjes? (MEC-Harderwijk)

Dit kan allemaal besproken worden vandaag: zorgt u ook zelf voor antwoorden en debat:

Het gelijk bestaat niet bij deze vragen en de geschetste ontwikkelingen

u hebt gelijk, maar de kunst is om het ook te houden!

Van overtuigen naar overleggen

Danny Wildemeersch

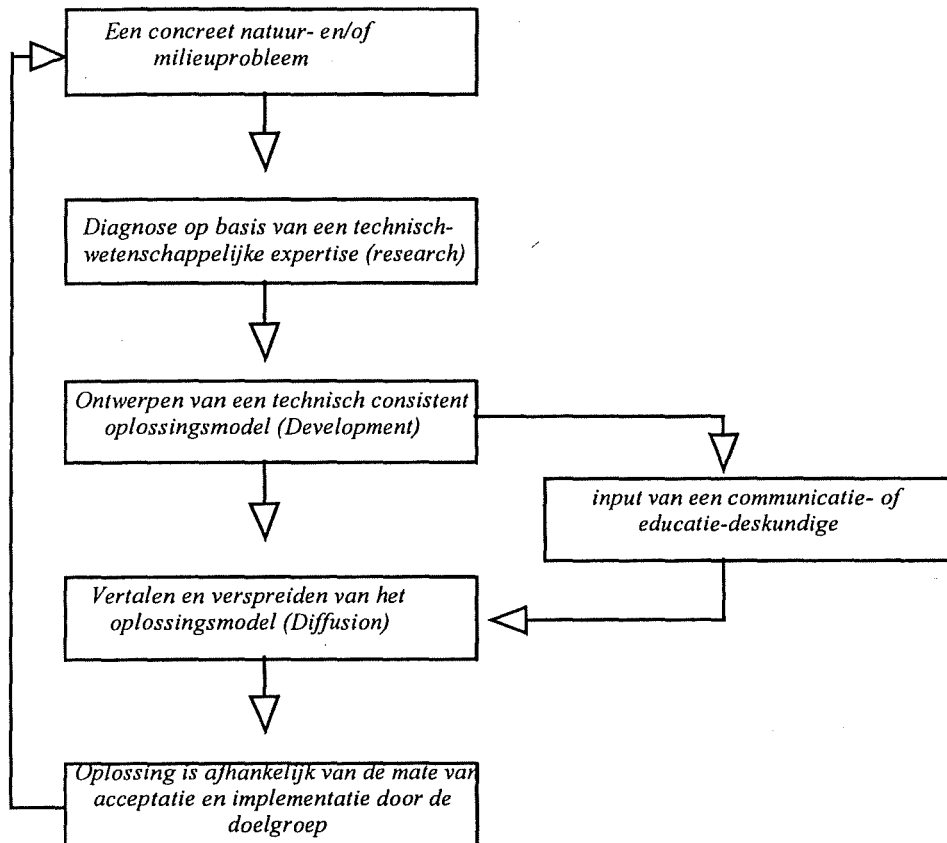
1. Le maître de musique : een verhaal uit een andere context

- Een uitstekend televisie-programma over hoe een lokale gemeenschap in Roubaix het ingrijpend probleem aanpakt van maatschappelijke en culturele achterstelling
- Samenwerking van diverse actoren: school, een klassiek orkest, ouders, conservatorium
- Indrukwekkende resultaten: onverwachte gevoeligheid voor kunst en cultuur, een actieve betrokkenheid van ouders bij het schoolgebeuren en het cultureel gebeuren, een onverwacht engagement en respect van kunstenaars voor kinderen met wie ze normaal niet te maken krijgen, onverwacht nieuwe impulsen voor de school, nieuwe vormen van sociale integratie etc..
- Een merkwaardig proces van sociaal leren = een groep, een sociaal verband, een organisatie of een community die erin slaagt creatief een probleem op te lossen en daarbij optimaal gebruik maakt van de diversiteit aan competenties van de verschillende betrokkenen
- Enkele trefwoorden die het gebeuren typeren: een competentie-benadering, een geïntegreerde benadering, een dialogale benadering, een netwerkachtige benadering, een leergerichte benadering

2. De groeiende noodzaak van reflexieve en sociale processen

- De risicomaatschappij: van 'natuurlijke risico's' naar 'manufactured risks'
- De toenemende individualisering en de erosie van traditionele sociale verbanden
- De groeiende noodzaak om reflexief oplossingen te zoeken
- Reflexieve oplossingen zijn niet alleen het voorrecht van experts
- Veel problemen zijn veelkantig en behoeven dus multiple probleemstellingen- en probleemoplossingsperspectieven (dit is zeker het geval voor natuur- en milieukwesties)
- Het belang van leergerichte strategieën op diverse maatschappelijke domeinen: in organisaties, in de civiele maatschappij
- Het blijvend belang van sociale verantwoordelijkheid en de noodzaak om creatieve werkvormen te ontwikkelen
- Het perspectief van 'sociaal leren': leren in en van communities en organisaties met het oog op verantwoording

3. NME volgens de logica van het expertmodel

4. Een klassieke tegenover een hedendaagse benadering van NME

	Klassieke benadering van NME: Verspreiden van modellen van ecologische verantwoordelijkheid	Hedendaagse benadering van NME: Bevorderen van processen van eco- logische verantwoording
visie op educatie	instrument: educatie is een middel om vooraf bepaalde doelen te bereiken, om een boodschap over te brengen	dialogoog: educatie is gericht op het bevorderen van de participatie aan het maatschappelijk milieu- en natuurdebat
leerproces	gesloten/doelgericht	open, de uitkomst is niet vooraf bekend
educatieve strategie	overtuigingsstrategie: overdragen van heersende kennis en inzichten	overlegstrategie: afwegen en verantwoorden van stand- punten en posities
doelgroep	deficiënt: aan de doelgroepen worden tekorten toegeschreven	competent: relevante kennis, inzichten en vaardig- heden bij de doelgroepen worden erkend
leercontext	educatieve instituten	het dagelijks leven
organisatievorm	top-down/hiërarchie zoals in klassieke instituten	horizontaal, zoals in netwerken
educatieve functie	instructie: een expert brengt kennis over	faciliteren: een procesbegeleider ondersteunt, bevordert en stimuleert leerprocessen

5. Slotbeschouwingen

- Over de noodzakelijke complementariteit van 'klassiek' en 'hedendaags'
- Uitdagingen aan het adres van de NME: een nieuw soort procesdeskundigheid
- Sociaal leren: geen eenduidige uitkomsten, maar balanceren op de spanningsvelden van actie, reflectie, communicatie en coöperatie

Verder lezen ...

Het gedachtengoed van Danny Wildemeersch en een aantal sprekende voorbeelden uit de (Vlaamse) praktijk zijn te lezen in de publicatie 'NME: van overtuigen naar overleggen'. Te bestellen bij de Koning Boudewijnstichting in Brussel. Telefoon: 0032 2511 1840 (Nederlands gesproken).

Impressie debat 'Professionalisering van NME'

- voorzitter: de heer G.J. Jutten, directeur IVN
- stellingnemer: de heer J. Simons, Consulentenschap NME Limburg
- reflectant: de heer G. Endedijk, gemeente Breda

Professionalisering: hoe meet je effecten?

Professionalisering is noodzaak. De Bredase NME'er Gertjan Endedijk heeft aan den lijve ervaren dat het nooit te vroeg is daarmee te beginnen. Want als de beleidsmakers van de gemeente aan het NME-centrum vragen wat het eigenlijk doet, is het al te laat. Wees de vragen naar het effect van het NME-werk van opdracht- of subsidiegevers daarom voor, zo was het devies van Endedijk, met Limburgse bijval van panellid Jos Simons (Consulentenschap NME Limburg).

'Vraag jezelf steeds af', zo waarschuwde Jos Simons, 'doe ik de goede dingen, en doe ik die dingen goed?' Simons signaleerde dat het werkveld druk werkt aan professionalisering maar dat de manier waarop dat gebeurt nog wat tegenvalt. 'Er heerst tweeslachtigheid: aan de ene kant is er vernieuwing, aan de andere kant gêne om het vertrouwde op te geven. Daar kunnen we als sector verkeerd uitkomen. En verkeerd betekent dan dat je niet meer bestaat.'

Ook Endedijk oordeelde dat de situatie in het NME-veld in het algemeen 'niet best' is. Volgens Simons hebben NME'ers nog als extra handicap dat ze zo druk zijn met hun dagelijks werk dat ze moeilijk naar de toekomst kunnen kijken. Ook leerzame ervaringen worden onderling niet snel genoeg uitgewisseld.

Om dat bestaan te verzekeren moeten NME'ers meer resultaten kunnen laten zien. Daar is iedereen van overtuigd. Maar hoe doe je dat?

Simons: 'Het is moeilijk om aan te tonen dat dankzij NME-werk bijvoorbeeld 20 procent meer mensen de fiets hebben genomen. Maar je moet wel een manier bedenken om de resultaten van je werk te kunnen laten zien. Tevredenheid is te meten, hoeveel mensen je bereikt, dat soort dingen. Veel verder zijn we echter nog niet.'

Vanuit de zaal werd aangevoerd dat een NME'er het eigenlijk helemaal niet in zijn hoofd moet halen zich te laten afrekenen op zoiets als een percentage verminderde hoeveelheid afval. Maar Endedijks gedachten leken wel enigszins in die richting te gaan. 'Je moet niet zeggen dat je voor 75 procent minder afval zorgt, maar je moet wel zeggen dat je daar een bijdrage aan kunt leveren. En dan moet je dat niet afschuiven als ze je daar op aanspreken.' Overigens betekent zo'n nieuwe geprofessionaliseerde manier van werken, waarbij ook meer op de behoeften van beleidsmakers wordt gelet, voor Endedijk niet dat NME'ers maar helemaal moeten ophouden met leskisten. 'Dat moet je ook doen.'

Professionalisering schiet soms ook nog wel eens door, zo viel op te maken uit een discussie over het 'vermarkten' van NME-producten die met overheids geld zijn ontwikkeld. Daar mag je dus geen geld voor vragen, was het eensluidende oordeel van Simons en Endedijk. 'Binnen het gebied van de subsidiegevende overheid moet dat vrij beschikbaar zijn', aldus Simons.

Impressie debat 'Relatie tussen NME en beleid'

- voorzitter: de heer A. van Kempen, ministerie VROM, lid Stuurgroep NME
- stellingnemer: de heer Th. Kuijpers, gemeente Den Haag
- reflectant: de heer P. Masselink, Milieucentrum 's Hertogenbosch

Wat heeft NME het beleid te vertellen?

Natuurlijk moet NME een grotere rol in het beleid van overheden gaan spelen. De NME'er van de toekomst maakt zich meer druk over 'processen' dan over projecten. Over dat uitgangspunt bestond in deze goed bezochte werkgroep weinig discussie. Noch in het panel, waarin de Haagse Lokale Agenda 21-werker Theo Kuijpers en de Boschenaar P. Masselink zaten, noch in de goedgevulde zaal.

Wel meningsverschil was er over de vraag wat voor NME-centra en -werkers zo'n beleidsgerichte manier van werken dan vereist. Prikkelend was de stevige stellingname van Masselink (Milieucentrum Den Bosch). Hij stelde het overleven van de NME-sector *linea recta* afhankelijk van het vermogen 'met kennis en schwing' op maatschappelijke ontwikkelingen in te spelen. NME'ers moeten met *iedereen* gaan praten en samenwerken om hun impact te vergroten. 'Ga bij elkaar zitten en versterk elkaar.'

NME-centra moeten, zo daagde Masselink de zaal verder uit, opereren als een bedrijf. En zich dus veel meer en scherper afvragen of er behoefte is aan hun producten. De Boschenaar toonde zich sceptisch over het vermogen van NME-centra zo'n cultuuromslag te doorstaan. 'Het duurt nog jaren voordat NME z'n positie op de markt veroverd heeft.' En misschien draait het zelfs wel uit op opheffen.

Jan Kuiper van Ecomare op Texel beviel die bedrijfsmatige benadering maar matig. Hij noemde het 'een grote denkfout de markt gelijk te stellen aan de vraag uit de maatschappij. De maatschappelijke behoefte aan NME is groot, maar dat vertaalt zich niet naar geld.' Kuiper vreest dat wanneer het voortbestaan van NME veel meer afhankelijk wordt gemaakt van de vraag uit de markt, straks alleen de rijke scholen - die het kunnen betalen - van NME voorzien worden. Masselink ging niet duidelijk op Kuipers prangende punt in.

Er werden meer vragen uit de zaal opgeworpen, waar het panel niet altijd een bevredigend antwoord op had.

Een NME-werker uit Amsterdam vroeg zich bezorgd af of de beleidsmakers zich wel realiseren dat alle vernieuwing die momenteel in de NME-wereld aan de gang is ook verankerd moet worden? En dat dat veel geld zal blijven kosten?

Over de aansporingen van Masselink - gebaseerd op zijn eigen Bosche ervaringen - om veel en brede samenwerking te zoeken bestond veel meer eensgezindheid. Het werd door verschillende NME'ers in de zaal ook herkend uit de eigen praktijk.

Herkenning was er ook bij de rol van een NME'er als 'procesmakelaar'. M. Langendijk van de Werkgroep Noordzee beschreef hoe zijn organisatie in de ideale positie zat om strijdende partijen om de tafel te brengen, omdat dit voor beleidsmakers van de overheid moeilijk was. De kunst is volgens hem goed op te letten of zich nieuwe onderwerpen aandienen, en daar dan op te springen. Bijvoorbeeld bij de discussie over een vliegveld in de Noordzee.

De bemiddelende rol (kennismakelaar) die nogal eens aan de NME'er van de toekomst wordt toegeschreven ontlokte een kritische vraag van VNG-medewerkster A. Boel. Is die NME'er daar wel beter toe in staat dan anderen? 'Wat heeft de NME'er meer dan een economisch deskundige?' aldus Boel.

Theo Kuijpers wist dat wel: 'Kennis van de ecologie.'

Discussievoorzitter Arno van Kempen (VROM) trok uit het debat twee conclusies. Ten eerste: laten we meer naar de resultaten van het verleden kijken. En ten tweede: zowel NME'ers als beleidsmakers moeten duidelijker maken waar ze voor staan, en beleidsmakers en NME'ers moeten meer naar elkaar toekruipen.

Impressie debat 'Nieuwe markten voor NME?'

- voorzitter: de heer F. Hesselink, SME MilieuAdviseurs
- stellingnemer: mevrouw J. Herder, Gemeente Velsen, Pieter Vermeulen Museum
- reflectant: de heer M. Wiersma, IVN

Nieuwe markten: hoever mag je gaan?

'Wij dachten dat we onze nieuwe doelgroep, de ouderen, wel kenden,' zegt Joke Herder. 'We hadden ze wel eens zien fietsen. Maar dat was niet bepaald voldoende. Het gevolg was dat er allerlei misverstanden ontstonden.'

Joke Herder (NME-centrum Pieter Vermeulen Museum) deelt haar ervaringen tijdens de discussie *Nieuwe markten voor NME?* Hoe moeten de NME-centra keuzen maken bij het vernieuwen van hun markt? is de vraag die centraal staat. Er gaat in de praktijk nog al eens wat mis, zo blijkt. Herder illustreert: 'Zelfs de hele praktische zaken kunnen een bottleneck zijn. We waren bijvoorbeeld niet gewend om geld in kas te hebben. We hadden zelfs niet eens een kassa.' Aan de hand van haar eigen ervaringen legt Joke Herder vervolgens uit hoe NME-centra het wel moeten aanpakken met hun nieuwe markten. Niet alleen voor de hand liggende zaken als het verkennen van de markt komen aan bod. NME-centra moeten ook leren prijzen vast te stellen en de concurrentie in kaart te brengen. Daar is men nog bepaald niet aan gewend.

Verder moet men behalve op zoek naar nieuwe doelgroepen, ook werken aan een draagvlak voor verandering binnen de eigen organisatie. Herder: 'Er is echt een cultuuromslag nodig. Je moet ontdekken welke weerstanden daartegen bestaan. De hele interne structuur van je centrum verzakelijkt.'

Daar hoort bijvoorbeeld bij dat geld verdienen geen taboe meer is. Discussieleider Frits Hesselink ziet in de discussie een mooie gelegenheid om meteen spijkers met koppen te slaan en vertelt wat hij verdient: tweehonderdvijftig gulden per uur. De groep reageert aanvankelijk wat verbaasd op die bekentenis, maar al snel verliezen de sprekers hun gene en vliegen de bedragen door het zaaltje. Joke Herder blijkt een goedkope kracht met honderddertig gulden per uur. Hesselink: 'Het is helemaal niet zo gek dat je je bewust bent van je plaats in de markt. NME-medewerkers zijn niet zo duur. Er zijn genoeg adviesbureau's die achthonderd gulden vragen.' Wat nieuwe doelgroepen zoals gemeenten voor natuur- en milieu-educatie over hebben kan overigens nogal verschillen.

Een kwestie die bij veel deelnemers aan de discussie speelt is: Hoever kun je gaan in je professionalisering? In hoeverre wil je samenwerken met commerciële partners?

'Wat doe ik bijvoorbeeld als McDonalds samen met mij een informatiecentrum wil opzetten?' vraagt iemand zich af. De meningen zijn verdeeld. Sommigen vinden dat McDonalds een uitstekende mogelijkheid is om NME onder de aandacht van het grote publiek te brengen. 'Maar McDonalds maakt zijn handen op een walgelijke manier vuil aan bio-vlees,' is het tegenargument. 'Dan ga je daar toch niet mee samenwerken? Dat kun je niet verantwoorden naar je andere doelgroepen toe.'

Volgens Jan Kuiper van Ecomare (Texel) hoeft dat helemaal geen probleem te zijn. 'Juist als er bedrijven zijn die op een onethische manier werken, kun je proberen van binnenuit iets te veranderen.'

Het 'if you can't beat them, join them'-principe dus? 'Nee, want dan ga je ervan uit dat je je eigen idealen moet verloochenen,' vindt Kuiper. 'Maar dat hoeft niet. Met Ecomare zijn we momenteel bezig om adviescursussen aan de NAM te geven. Die boren in de Waddenzee en willen weten wat er allemaal bij komt kijken als ze draagvlak van de omgeving willen behouden. Maar tegelijkertijd voeren wij een proces tegen de NAM omdat we het niet eens zijn met die boringen. Dat kan dus prima samengaan. Zolang je maar eerlijk bent naar je partners en doelgroepen.'

Impressie debat 'Integratie van educaties in het onderwijs'

- voorzitter: de heer P. Conijn, Hogeschool Alkmaar
- stellingnemer: mevrouw M. Nijman, Procesmanagement Voortgezet onderwijs (PMVO)
- reflectant: mevrouw L. Haafkens, Amsterdams NME-Centrum

NME-educaties: wie krijgt de regie?

Wie mag de toekomstige regisseur van NME-educaties in het onderwijs worden? Volgens Margriet Nijman (Proces Management Voortgezet Onderwijs) is daar maar één antwoord op. 'De NME-centra moeten terug naar hun kerntaak,' zei ze tijdens de discussie *Integratie van educaties in het onderwijs*.

'De regie moet bij de school liggen', vindt Nijman. 'Die moet de zeggenschap hebben over uit te zetten lijnen.' Tot de kern van het NME-werk behoren volgens Nijman het ontwikkelen van activiteiten, het bijhouden van kennis over het vakgebied en het onderhouden van het contactennetwerk in de wereld van de milieu-educatie. 'Als je zorgt dat je daar goed in bent, blijf je interessant voor de scholen,' aldus Nijman.

Uiteraard was niet iedereen het met haar eens. Lydia Haafkens, van het Amsterdams NME-centrum, vindt dat de activiteiten van de educaties vaak totaal niet passen in de manier van lesgeven op scholen. 'Ik heb gemerkt dat het voor docenten erg moeilijk is om uit hun eigen lessysteem te stappen. Tijdens de verlengde schooldagen (een NME-programma van tien weken), zag ik dat kinderen na de normale lestijd heel andere dingen verwachten. Ze willen 's middags geen rode draad meer, geen gerichte opdrachten en ze zijn veel speelser. Ze moeten dan niet te schools worden benaderd. Ik merkte dat we in die periode veel meer leerden van de ervaring van sociaal-cultureel werkers dan van pedagogen.'

Volgens Margriet Nijman past een beperking van de NME-rol uitstekend in de vernieuwing van het onderwijs. 'Kinderen leren steeds zelfstandiger. Ze gaan de school uit om het echte leven te ontdekken. En dan zal blijken dat ze ook behoefte hebben aan milieu-expertise.'

'Er is dan geen sprake meer van dat NME wordt opgedrongen,' vult discussieleider Piet Conijn aan. 'Ze komen er zelf om vragen.'

'Maar kinderen kunnen niet zelfstandig naar zo'n programma toegaan,' protesteert Madeleine Vreeburg (Landelijk Servicebureau Ontwikkelingseducatie). 'NME-centra moeten ze die mogelijkheid bieden.'

'De docenten moeten begeleiders blijven,' reageert Margriet Nijman daarop. 'Als dat niet gebeurt, krijg je een wolk van aanbod om de scholen heen en weet de docent niet meer wat hij of zij moet kiezen. En al die educaties gaan elkaar beconcurreren. Daarom moet de school de leiding houden.' Maar wordt natuur- en milieu-educatie dan niet een vrijblijvende mogelijkheid voor de school? 'Een supermarkt-idee,' noemt één van de aanwezigen deze manier van werken. 'Als scholen er even geen zin in hebben hoeven ze er niet aan mee te doen.'

Iemand anders vroeg zich af of de scholen niet overvraagd worden. 'Ze moeten alles zelf uitzoeken als we ons tot de kerntaak beperken.'

Vervolgens verplaatst de discussie zich richting pedagogische kennis. In hoeverre moet die aanwezig zijn in NME-centra? Margriet Nijman vraagt zich af of dit wel tot de kerntaken behoort. De twee kampen blijven ook tegen het eind van de discussie overeind: tegenover de school als pedagogische expert die de touwtjes in handen houdt, staat de groep die vindt dat belangrijke onderwerpen als duurzaamheid niet vrijblijvend mogen zijn, en dus niet aan de vrije markt kunnen worden overgelaten.

Kritiekpunt uit de zaal over de hele discussie is dat die veel te algemeen wordt gevoerd. Educaties voor voortgezet onderwijs en de lagere scholen worden op één hoop gegooid. Maar een programma voor voortgezet onderwijs stelt totaal andere eisen dan één voor jonge kinderen.

‘NME op weg naar de 21ste eeuw’

Mevrouw G.H. Faber (staatssecretaris LNV)

Dames en heren,

Voortgaande natuur- en milieu-educatie is bittere noodzaak. Hoewel het steeds beter gaat met het milieu zijn we er nog lang niet. Volgens de Milieubalans 98 groeide het energiegebruik in 1997 met drie procent, nam het aantal vliegvakanties flink toe en nam de uitstoot van CO₂ met 2 procent toe.

Voortgaande natuur- en milieu-educatie is bittere noodzaak. Want ook met de natuur zijn we er nog niet. De Natuurbalans 1998 meldt dat de achteruitgang van de biodiversiteit zich nog voortzet, weliswaar langzamer dan voorheen, maar toch. Het landschap wordt nog steeds eenvormiger.

Voldoende grond voor mijn stelling dat natuur- en milieu-educatie in de eenentwintigste eeuw een vervolg verdient. Er is al veel gebeurd maar de eindbalans kunnen we nog niet opmaken. We zullen ons daarom tot het uiterste moeten inspannen om de activiteiten waarop wij ons vandaag bezinnen, overbodig te doen zijn.

Er is al veel gebeurd. Dat hebt u deze dag kunnen horen. De Extra Impuls Natuur- en Milieu-educatie zette een groot aantal ontwikkelingen in gang. Ik zal geen afzonderlijke voorbeelden uit het gehele scala van 250 deelprojecten noemen. U kent de voorbeelden zelf wel, omdat u direct bij een of meerdere van deze projecten betrokken bent.

Wel wordt het nu tijd om de accenten wat te gaan verleggen. In de Extra Impuls Natuur- en Milieu-educatie is flink ingezet op de ontwikkeling van bruikbare 'gereedschappen' voor educatief werk. In het onderwijs en in de buitenschoolse educatie kan daarmee goed worden gewerkt. Diverse materialen zijn ontworpen: nieuwe inhoud en methoden, modellen voor lessen, zelfs educatief theater, maar ook systemen voor kwaliteitszorg en kwaliteitsmeting.

Vier doelgroepen werden bij dit beleid beoogd:

- burgers die zich als vrijwilligers inzetten, hierbij behoren nadrukkelijk ook jongeren;
- leerkrachten;
- buitenschoolse educatieve werkers;
- tweedelijns organisaties op het gebied van de natuur- en milieu-educatie.

Zoals ik al zei; het is tijd om de aandacht wat te verleggen. We moeten nu de overstap maken van ontwikkeling van inhoud en werkwijzen naar de doorwerking van kennis. Want wat ontwikkeld is, moet ook gebruikt worden, anders is die ontwikkeling voor niets geweest. Kennisoverdracht aan werkers in de educatieve praktijk krijgt nu een centrale plaats.

Het huidige stimuleringsprogramma, de Extra Impuls Natuur- en Milieu-educatie loopt eind 1999 af. Volgend jaar krijgt de Tweede Kamer mijn notitie over natuur- en milieu-educatie voor de periode na 1999. Deze notitie duiden we korthedshalve aan met 'NME21'.

Ik kan u nu al zeggen dat ik voor dit project 12 miljoen beschikbaar heb over een periode van 4 jaar.

Dat is bijna drie keer zoveel als tot nu toe beschikbaar was. Maar LNV werkt niet alleen aan dit vervolgtraject. Op het gebied van natuur- en milieu-educatie wordt al geruime tijd samengewerkt met andere departementen en organisaties. De toegezegde notitie is een gezamenlijk produkt van een zestal departementen, het Interprovinciaal Overleg, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en de Unie van Waterschappen.

Kenmerkend voor natuur- en milieu-educatie in de 21ste eeuw zal de groeiende aandacht voor duurzaamheid zijn. Het gaat daarbij dus niet zozeer om min of meer geïsoleerde natuur- en milieu-onderwerpen, maar meer om een overkoepelend thema. Centraal staat de samenhang tussen economische, ecologische en maatschappelijke duurzaamheid.

Het begrip duurzaamheid is typisch een begrip dat door steeds meer mensen wordt gehanteerd, of de helderheid van het begrip daarbij gediend is, laat ik maar even in het midden. In het rapport-Brundtland betekende het in ieder geval 'het instandhouden en uitbreiden van de natuurlijke hulpbronnen'. Een duurzame ontwikkeling is 'een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van huidige generaties zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien'. Gelet op die toekomstige generaties is het doel van natuur- en milieu-educatie in de volgende eeuw: **mensen te laten inzien hoe zij een bijdrage kunnen leveren aan dit streven naar duurzaamheid.**

De samenwerkende overheden willen op deze manier 'leren over duurzaamheid' mogelijk maken. Dit leren willen we concretiseren naar ieders rol in de samenleving, zoals die van burger, werkgever, werknemer, consument en buurtbewoner.

Met onwillige honden is het lastig hazen vangen, luidt het spreekwoord. Voor natuur- en milieu-educatie betekent dit dat mensen zelf gemotiveerd moeten zijn om te werken aan een duurzame leefomgeving. Wetten, regels en financiële prikkels schieten tekort bij het realiseren van de doelen van het natuur- en milieubeleid. De overheid is niet bij machte om alle handelingen aan een duurzaamheidstoets te onderwerpen.

Duurzame oplossingen komen vooral binnen bereik wanneer

- betrokkenen begrijpen waarom bepaalde maatregelen nodig zijn
- en zij uit vrije wil bereid zijn én in staat zijn hun aandeel te leveren.

De essentie van natuur- en milieu-educatie is mensen te leren met het oog op natuur- en milieu weloverwogen keuzen te maken. Dat doel wordt bereikt wanneer burgers op basis van inzicht en betrokkenheid hun verantwoordelijkheid nemen. En dat geldt voor ons allen, dus we weten ook hoe lastig dat soms is. De steun van andere mensen in de persoonlijke leefomgeving kan daarbij helpen. Leren als sociaal proces.

De vraag is dus hoe we burgers zover krijgen dat ze geïnspireerd en gemotiveerd aan de slag gaan. In de eerste plaats is het nodig om aantrekkelijke en eigentijdse werkvormen te hanteren. In de tweede plaats is het van belang goed in te spelen op de specifieke vragen van elke doelgroep. De doelgroepen zijn namelijk nogal verschillend. Ik noem een paar voorbeelden: de culturele verscheidenheid in ons land vraagt om een verscheiden aanpak.

Natuur- en milieu-educatie moet ook aansluiten bij de beleving en denkwereld van mensen uit geheel andere culturen. Wat de werkvormen betreft kan gewezen worden op de moderne media. De jeugd is gewend daarmee om te gaan, althans als ze de computers hebben op school. Er komen ook nieuwe mogelijkheden tot leren in bijvoorbeeld het studiehuis in de tweede fase van het voortgezet onderwijs. Duidelijk zal zijn dat de didactische eisen aan de natuur- en milieu-educatie steeds hoger komen te liggen.

De toekomstige notitie is bedoeld om de voorwaarden te scheppen waarbinnen u - en andere betrokkenen - met de natuur- en milieu-educatie in de komende eeuw aan de slag kunt. Aan de slag, want we willen met elkaar wel wat bereiken.

De activiteiten beschreven in de notitie 'NME21' hebben betrekking op de periode van 2000 tot 2004. Het is van belang dat ons helder voor ogen komt te staan welke doelstellingen we in die periode willen halen.

Ik noem u zes *doelen*: interbestuurlijke samenwerking, kennismanagement, integratie in maatschappelijke sectoren, professionalisering, de inzet van burgers en de vermindering van de milieudruk.

...

Als eerste de *interbestuurlijke samenwerking*.

De samenwerking tussen enerzijds verschillende departementen en anderzijds diverse verbanden waarin mede-overheden zijn georganiseerd, laat zien dat we als verschillende overheidsniveaus met het oog op de natuur- en milieu-educatie de handen ineen willen slaan. Die interbestuurlijke samenwerking moet en kan intensiever. Een voorbeeld van mogelijke samenwerking is een stuurgroep die een gezamenlijk uitvoeringsprogramma opstelt. Een programma bijvoorbeeld over kennisvoorziening. In 2004 moet dit soort bundeling van krachten tussen departementen, provincies, gemeenten en waterschappen optimaal zijn.

Het 'zwaartepunt' in de aandacht voor natuur- en milieu-educatie zal door deze samenwerking verschuiven naar het provinciale en intergemeentelijke niveau. Dit betekent dat er uitvoeringsprogramma's denkbaar zijn voor gemeenschappelijke doelen zoals kennismanagement en dat er daarnaast uitvoeringsprogramma's op provinciaal of regionaal niveau bestaan. De aansturing vindt op hoofdlijnen centraal plaats met heldere doelen en criteria. Voor de financiering van de programma's is er een gezamenlijk fonds. De eerste programma's bijvoorbeeld voor de jaren 2000 en 2001 kunnen in de eerste helft van 1999 worden opgesteld.

...

In de genoemde programma's krijgt *versterking van het kennismanagement* een hoge prioriteit. Dit is een tweede doelstelling met het oog op een sterke intensivering van de doorstroming van kennis over natuur- en milieu-educatie. Dit is een logisch vervolg op de nadruk op innovatie en kwaliteitsverbetering in de Extra Impuls. In 2004 -of liever eerder- kunnen werkers in binnen- en buitenschoolse educatie snel en accuraat antwoord krijgen op praktijkvragen. Om dit doel te bereiken is eerst een analyse van de noodzakelijke kennisinfrastructuur nodig. Vervolgens zal op grond van de resultaten van die analyse een systeem voor monitoring en terugkoppeling worden opgezet. In 2004 geeft dit een helder beeld van de resultaten van de educatieve inspanningen.

...

Een derde doelstelling is de *integratie van natuur- en milieu-educatie in het onderwijs*. Eigenlijk zou natuur- en milieu-educatie een integraal onderdeel moeten zijn van bestaande onderwijsvormen. Daarom zullen we meer energie moeten steken in de 'inpassing' van natuur- en milieu-educatie in standaardprogramma's van tal van maatschappelijke organisaties, rekening houdend met het multiculturele karakter van Nederland. We zullen moeten proberen via jeugd-, consumenten-, vrouwen- en vakorganisaties en bedrijven de verschillende segmenten van de bevolking te bereiken. In 2004, ons streefjaar, is natuur- en milieu-educatie dan niet meer iets extra's maar een vast - en dus gewoon - onderdeel van gebruikelijke activiteiten in deze sectoren. Naast deze ingang voor natuur- en milieu-educatie via maatschappelijke organisaties en bedrijven zal aandacht voor inbedding van natuur- en milieu-educatie in het formele onderwijs nodig blijven. In 2004 zou het zo moeten zijn dat de aanpak van natuur- en milieu-educatie in het onderwijs model kan staan voor andersoortige educaties.

...

Een vierde doelstelling betreft de *rol van particuliere organisaties*. Hun rol in de natuur- en milieu-educatie zal worden versterkt. Deze organisaties kunnen een hoger niveau bereiken door verdere professionalisering. Hierdoor kunnen zij in 2004 - meer dan nu - een adequate invulling geven aan hun rol van kritische en onafhankelijke instellingen.

...

Steeds meer zullen *burgers zelf hun mede-burgers enig besef van natuur- en milieuwaarden dienen bij te brengen*. Dit een vijfde doelstelling. Er zijn nu al vele goede voorbeelden van deze onderlinge opvoeding, maar dat neemt niet weg dat extra inspanningen nodig zijn. Een thema dat vooral meer aandacht verdient, is het probleem van de klimaatverandering. De doelstelling voor 2004 is dat het aantal burgers dat actief is in de natuur- en milieu-educatie flink gegroeid is.

...

Als laatste en omvattende doelstelling van natuur- en milieu-educatie geldt de *vermindering van de milieudruk*. Het gaat bij natuur- en milieu-educatie natuurlijk niet alleen om een toenemend inzicht en betrokkenheid. Dat is mooi, maar als dat niet leidt tot concrete gedragsverandering, heeft het geen of weinig waarde. Dan hebben wij althans onze doelen niet bereikt. Ik hoop dat kinderen en volwassen 'leerlingen' datgene wat ze leren ook in praktijk brengen. Een oorzakelijke relatie tussen kennisverwerving en gedrag is wellicht moeilijk te meten. Dat neemt niet weg dat vermindering van de druk op natuur en milieu het hoofddoel blijft van natuur- en milieu-educatie. Een goed voorbeeld is in dit verband het succes van ecoteams met milieuvriendelijk huishouden. Tegen de algemene trend van de samenleving in weten deze ecoteams het gebruik van energie en grondstoffen in hun huishoudens terug te dringen. In 2004 moet het aantal ecoteams behoorlijk zijn toegenomen.

Dames en heren,

De actiepunten die ik heb genoemd leiden tussen nu en het jaar 2004 ongetwijfeld tot intensivering en verbetering van het 'leren over duurzaamheid'.

...

Ik vind het belangrijk dat een goede evaluatie van 'NME21' niet alleen inzicht geeft in wat mensen in dit verband leren, maar ook in de mate waarin de druk op natuur en milieu door deze educatieve activiteiten vermindert.

...

Doorslaggevend blijft de vraag naar de resultaten. Het besef dat het niet goed gaat met onze leefomgeving is kennelijk heel moeilijk bij te brengen en nog moeilijker is het om dat besef handen en voeten te laten krijgen. Daarom is het van belang helder te krijgen hoe we tot resultaten komen in de natuur- en milieu-educatie. Als dat helder is, is de gewenste sterkere bestuurlijke verankering geen probleem meer.

...

Ik zei in het begin dat we er nog niet zijn met de natuur en het milieu. Voor ons als overheid en voor u, die betrokken bent bij het veld van onderwijs en educatie ligt er een geweldige uitdaging om hierin verandering te brengen.

Ik wens ons allen daarbij veel succes.

Impressie forumdiscussie

Slotdebat: waar zijn de vrijwilligers?

In het slotdebat met de voorzitters van de vier debatten, aangevuld met Dirk Huitzing van het ministerie van LNV, werd nog eens dunnetjes op de uitkomsten van de discussies die dag ingegaan. Programma-manager Douwe-Jan Joustra ontpopte zich als een snedige interviewer, zonder dat hij erg veel tegenstellingen in het panel blootlegde.

Uitvoeriger dan bij de uitkomsten van die dag werd stilgestaan bij de rol van vrijwilligers in het NME-werk. Dat zijn er namelijk veel, zo werd vanuit de zaal opgemerkt, in Limburg zelfs driekwart van de medewerkers.

Gerard Jutten (IVN), voorzitter van het debat over professionalisering, wilde het belang van vrijwilligers - en het belang van investeringen in die groep met het oog op kwaliteitsverbetering - in de NME niet ontkennen. Maar hij kon niet anders dan erkennen dat bij het professionaliseringsprogramma van de Extra Impuls voor de beroeps is gekozen.

'Onderwijs-voorzitter' Piet Conijn (Hogeschool Alkmaar) vond dat wel jammer. Hij noemde vrijwilligers een groep die beter dan de beroeps in staat is van de gebaande paden af te wijken. Daarin investeren is investeren in het persoonlijk kapitaal van mensen, en kan tot groter engagement leiden.

Ook bij de rijksoverheid bestaat veel waardering voor de bergen werk die vrijwilligers verzetten. Dirk Huitzing roemde de kracht van vrijwilligers, en de lange en goede traditie op dat vlak. Hij verklaarde zich bereid de vraag naar professionalisering van vrijwilligers graag 'mee te zullen nemen'. En Arno van Kempen (VROM), voorzitter van het debat over beleid, verklaarde het 'ongelooflijk veel' te vinden wat vrijwilligers doen. 'Dat moeten we behouden.'

De eensgezinde lof werd wat verstoord toen Frits Hesselink (SME MilieuAdviseurs), voorzitter bij het debat over nieuwe NME-markten, vrijwilligers vooral met het 'traditionele NME-aanbod' associeerde. Nieuwe producten in concurrentie aanbieden kan beter een verantwoordelijkheid zijn van beroeps, zo was de boodschap van Hesselink.

Nieuwe inzichten, nieuwe betekenissen. Over biodiversiteit en samenhang van educatie.

Door Dirk Huitzing, uit brochure: Snapshots van de eerste twee jaar Extra Impuls.

Erratum bij snapshots

"Helaas is de bijdrage van D.A. Huitzing in deze brochure, getiteld "Nieuwe inzichten, nieuwe betekenissen" niet correct afgedrukt. Ten onrechte zijn in het laatste deel van deze tekst enkele gedeelten voorgesteld als citaten uit het boek "En dan, wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990". Daardoor lijkt het alsof het onderwerp "biodiversiteit en educatie" in dit boek wordt behandeld. Dit is niet het geval. Genoemde "citaten" zijn geen citaten, maar integrale onderdelen van de tekst van de heer Huitzing. De desbetreffende aanhalingstekens, dubbele punt en het zinnetje "zo vervolgt Van der Windt" dienen te vervallen. In het verslag van de jaarconferentie zal het artikel "Nieuwe inzichten, nieuwe betekenissen" in de juiste vorm worden gepubliceerd".

Er is volop beweging in de educatie over natuur, milieu en duurzaamheid. Daarvan getuigt deze bundel. Tal van veranderingen dienen zich aan. Die zijn niet zelden vervat in nieuwe woorden en nieuwe begrippen. Een verklaring ervoor is niet ver te zoeken. De samenleving verandert, het onderwijs is in ontwikkeling en de kennis over duurzaamheid neemt toe. Het educatieve werk kan daarom niet blijven zoals het was. Dit is allemaal goed uit te leggen, maar soms ontstaat er verwarring. Een verschuiving in betekenis van bekende begrippen kan daar de oorzaak van zijn. Neem nou biodiversiteit. Dat is toch zo'n aardig biologisch begrip om de verscheidenheid aan soorten mee aan te geven? Helaas, dit antwoord is echt een misser. Het is niet zozeer fout, maar wel achterhaald. Wat gaat allemaal onder deze vlag schuil?

Met het Biodiversiteitsverdrag is in 1992 in Rio de Janeiro een brede invulling aan "biodiversiteit" gegeven. De verdragstekst spreekt van duurzaam behoud, duurzaam gebruik en eerlijk delen. Dit laatste slaat op de verdeling van de opbrengsten. In deze drieslag staat de menselijk omgang met de natuur centraal en daarmee de maatschappelijke omstandigheden waarbinnen deze omgang plaatsvindt. Zoals bekend hebben mensen geen andere mogelijkheid dan de natuur te bewerken. Alles wat mensen gebruiken komt, al dan niet na bewerking, uit de natuur. Dit gebruik is duurzaam wanneer het op lange termijn kan worden voortgezet, zodat toekomstige generaties er ook profijt van kunnen hebben. Gebruik, zo luidt een veel toegepaste beeldspraak, de rente zonder het kapitaal aan te tasten. Door deze nieuwe invulling is "biodiversiteit" geen exclusief biologisch idee meer. Het heeft nu óók een maatschappelijke en een politieke lading.

Tot zover de - internationale - beleidsmatige context. Wat kan de educatieve vertaling daarvan zijn? Volgens het Natuurbeleidsplan (1990) gaat natuur- en milieu-educatie (NME) over de relaties tussen natuur, milieu en de samenleving. In één zin is dat eenvoudig opgeschreven. Zo komt de complexiteit niet echt uit de verf. Aan de opkomst van begrippen als “biodiversiteit” en “duurzaamheid” is af te lezen hoe ingewikkeld de inhoud van NME is geworden. De betekenis van dergelijke begrippen is niet gemakkelijk precies vast te stellen. Niet voor niets worden er studies over gepubliceerd. Om het begrip in educatieve termen te vertalen wordt in “Biodiversiteit als leergebied van natuur- en milieu-educatie” (D. van Weelie en A.E.J. Wals, IKC-Natuurbeheer, Wageningen, 1998) een werkwijze van zes stappen gehanteerd:

- oriënteren op biodiversiteit
- bepalen van de invalshoek
- formuleren van de leerdoelen
- thematiseren van biodiversiteit
- contextualiseren van biodiversiteit
- waarderen van biodiversiteit.

Zonder dergelijke bewerkingen blijft biodiversiteit educatief gezien een wat ongemakkelijk thema. Bij enige verdieping blijkt snel, dat er niet één exacte of één goede definitie is. Er zijn juist meerdere goede antwoorden. Per situatie kan de betekenis van “biodiversiteit” verschillen. Het is, zoals dat heet, een contextspecifiek begrip. Dit alles lijkt misschien niet zo geweldig. Toch is er een belangrijke winst. Het maatschappelijk isolement is van de baan. NME gaat niet meer over natuur- en milieuzaken los van sociale contexten en gescheiden van de belangen van mensen. De inhoud is ruimer dan “mooie natuur” of “smerige vervuiling”. Een consequentie van deze noodzakelijke verbreding is dat het kiezen van inhoud nog belangrijker wordt. Doelgroepen kunnen onmogelijk “alles” over biodiversiteit leren, maar hebben toch een evenwichtig inzicht nodig. Daarom zijn scherp gekozen voorbeelden nodig. Treffende thema’s, die de relaties en verbanden tussen natuur en cultuur helder in beeld brengen.

Bekend is dat de media mensen een gefragmentariseerd beeld geven van de wereld om hen heen. Gebeurtenissen krijgen snel het karakter van incidenten zonder veel onderling verband. De uitleg van achtergronden is weinig geliefd. Zit het publiek daarop te wachten? En bovendien: wat is nieuws? Een goed geslaagde excursie naar een biologisch landbouwbedrijf valt zelden onder deze noemer. Een ongeval onderweg roept juist wel journalistieke belangstelling op. Door de overgrote aandacht voor sensatie, onheil en onbenulligheden wordt de vertekening door de media versterkt. In het onderwijs heeft de verdeling van leerstof over schoolvakken ook fragmentarisering tot gevolg.

Ontsnap NME echter aan de gevaren van versnippering en trivialisering? Dat is niet zonder meer het geval. Zeker niet zo lang NME via talloos vele deelonderwerpen wordt ingevuld. In plaats van te fragmentiseren dient NME het integreren van kennis te bevorderen. Kennis heeft hier de breedst mogelijke betekenis: het weten wat, waarom en hoe.

Inhoudelijk zijn steeds drie vragen van belang:

- a) hoe kunnen in moderne, democratische, organisatorisch en technisch goed ontwikkelde samenlevingen zulke hardnekkige problemen als milieuvraagstukken - in brede zin - ontstaan en blijven bestaan?
- b) welke ecologische én maatschappelijke kennis is nodig om oorsprong en aard van de daarmee samenhangende gevaren en risico's te kunnen begrijpen?
- c) welke mogelijkheden op maatschappelijk en individueel niveau zijn er om aan oplossingen te kunnen bijdragen?

Met het oog op vragen als deze heeft een onderwerp als "biodiversiteit" een aanzienlijk samenvoegend en integrerend potentieel. In een boek over de geschiedenis van de Nederlandse natuurbescherming ("En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990", H. van der Windt, 1995, Boom, Amsterdam/Meppel) beschrijft Van der Windt het belang van zogenoemde *grensobjecten*. Dat zijn begrippen die vanwege hun eigenschappen door uiteenlopende groeperingen van belang worden geacht. Ze "bevinden" zich als het ware op de grens tussen de belangstellingssferen van verschillende groepen betrokkenen. Iedere categorie betrokkenen hecht er eigen betekenissen aan. Samen delen ze de opvatting dat het desbetreffende onderwerp van belang is. Grensobjecten scheiden niet, maar verbinden. Om deze reden gaat er een consensusvormende werking van uit. Zo'n consensus geeft op zijn beurt een extra impuls aan theorie en praktijk. Biodiversiteit is naar mijn mening een potentieel grensobject voor NME. Voor het educatieve werk is om die reden een scherpe, wetenschappelijke definitie helemaal niet gewenst. Het "grensobject" biodiversiteit verbindt onderzoek, beleid, beheer, educatie, natuurzorg, milieubehoud en ontwikkelingssamenwerking. Ook bindt het natuurwetenschappers en sociale wetenschappers, evenals professionals en vrijwilligers. Zo gezien geeft biodiversiteit ruime kansen tot bundeling van krachten.

Biodiversiteit is als thema extra uitdagend omdat het begrip zo onbestemd is. De vele betekenissen met talrijke eraan verbonden facetten sluiten het gebruik als abstractie vrijwel uit. Biodiversiteit kan niet als vanzelfsprekendheid wordt opgevoerd, in de trant van "iedereen weet wel waarom dit goed is". Wegkruipen achter vaagheid lukt hier niet. Het onderwerp dwingt tot verduidelijking, tot het ingaan op vragen als "waar hebben we het over?" en "waarom is dit voor deze groep betrokkenen zo belangrijk?". Een educatief project over het thema "biodiversiteit" ontkomt niet aan operationalisering, dat wil zeggen aan het duidelijk maken van *wat met dit thema in deze specifieke situatie en context wordt bedoeld en kan worden geleerd*. De breedte van het begrip, met diverse wetenschappelijke, maatschappelijke én politieke dimensies, biedt een unieke kans voor integratie van kennis uit verschillende bronnen. Een dergelijke integratie gaat de ongewenste fragmentisering van kennis tegen.

Volgens sommigen is het begrip "biodiversiteit" te vergelijken met het fabeldier de eenhoorn. Dat dier bestaat uit realistische lichaamsdelen van werkelijk bestaande dieren, maar de combinatie is irreal. De eenhoorn is een symbool. In de natuur vindt men zulke dieren niet. Maar het is juist deze symbolische waarde die biodiversiteit educatief gezien zo'n krachtig begrip maakt.

Biodiversiteit staat dan voor een niet-destructieve omgang met de natuur, zodat niet alleen de thans levende generatie maar ook toekomstige generaties er van kunnen leven en er van kunnen genieten. Dit streefbeeld levert een uitdaging op, namelijk uit de schijnbaar onmogelijke combinatie van ecologische, economische en maatschappelijke aspecten een aantrekkelijk en goed verteerbaar educatief gerecht te brouwen. Daarom: aan de slag met biodiversiteit!

Dirk Huitzing

Deelnemerslijst

Amsterdams NME Centrum
Amsterdams NME Centrum
ARGO
Bezoekers-gemaal "De Hooge Boezem"
Bureau Van Loosdrecht
BVE Raad
CEA b.v.
Centrum voor Natuur en Milieu De Boswerf
Centrum voor Natuur en Milieu De Boswerf
Centrum voor NME - Arnhem
CNME Apeldoorn
CNME Apeldoorn
Consulentschap NME Drenthe
Consulentschap NME Drenthe
Consulentschap NME Flevoland
Consulentschap NME Limburg
Consulentschap NME Noord-Holland
Consulentschap NME Noord-Holland
Consulentschap NME Utrecht
Consulentschap NME Zuid-Holland
Consulentschap NME Zuid-Holland
De Kleine Aarde
Driekant, opleiding en advies
DVO - Dienst voor Onderwijsontwikkeling
Eco Mare
Gelderse Milieufederatie
Gemeente Amstelveen
Gemeente Apeldoorn
Gemeente Breda
Gemeente Breda
Gemeente Culemborg
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Gemeente Den Haag
Gemeente Enschede
Gemeente Leidschendam
Gemeente Nieuwegein
Gemeente Nieuwegein
Gemeente Roermond
Gemeente Weert

- mevrouw L. Haafkens
- de heer M. Camphuijsen
- de heer D. Coolsaet
- de heer/mevrouw A. van de Zijden
- de heer M. van Loosdrecht
- de heer R. Maas
- de heer R. Schumacher
- mevrouw M. Arends
- de heer F.J.M. van Bussel
- de heer K. de Vos
- de heer T. Swagten
- mevrouw M. Cramer
- de heer G.W. de Vries
- de heer N. Altena
- mevrouw R. Rijs
- de heer J. Simons
- de heer R. Maarschall
- de heer A.P.W.M. van de Putten
- mevrouw A.C. de Vries
- de heer A. Greven
- mevrouw E. Bartowska
- de heer J. Juffermans
- mevrouw T. Wigman
- mevrouw C. de Coninck
- de heer J. Kuiper
- mevrouw M. Kuiters
- mevrouw M. van der Linden
- de heer A. Goossens
- de heer/mevrouw W. Bonthuis
- de heer G. Endedijk
- mevrouw G. Baard
- de heer G. Burghgraaff
- de heer T. Kuipers
- mevrouw J. Plasmans
- mevrouw J. Hartsuiker
- mevrouw F. de Graaf
- mevrouw I. Galle
- mevrouw E. Rexwinkel
- mevrouw G. Boers
- mevrouw P. Kroon
- mevrouw HJ. Nieuwstraten
- mevrouw H. Laurijsen
- mevrouw J. Opmeer
- mevrouw I. Sas

Gemeente Zoetermeer	- mevrouw T. Kester
Gemeente Zutphen	- de heer H. Hendriks
Gemeente Zutphen	- mevrouw E. van Binsbergen
Gemeente Zutphen	- mevrouw G. Oosterveld
Gemeente Zutphen	- mevrouw A. Kuipers
Global Action Plan	- mevrouw M. van Kuik
Hogeschool Alkmaar	- de heer P. Conijn
Hogeschool IJsselland	- de heer G. Jongstra
Hogeschool van Utrecht	- de heer K. van der Veen
IKC Natuurbeheer	- de heer C. Maas Geesteranus
IKC-Natuurbeheer	- de heer J. Walter
IOWO	- mevrouw M.H. Hulshof
IVN	- mevrouw T. Jetten
IVN	- de heer/mevrouw T. de Jong
IVN	- mevrouw J. de Pijper
IVN	- de heer M. Steeghs
IVN	- de heer G. Jutten
IVN	- de heer/mevrouw Lucassen
IVN	- de heer M. Wiersma
IVN	- de heer J. de Vrieze
Katholieke Universiteit Nijmegen/Leuven	- de heer D. Wildemeersch
Koning Willem I College	- de heer R. de Vrind
Koning Willem I College	- de heer R. Stemmer
Lambertus College	- de heer A.A.E. Langendijk
Lambertus College	- de heer J. Daemen
Landbouw Universiteit Wageningen	- mevrouw M. Broens
LSO	- de heer G. Lommerse
LSO	- mevrouw M. Vreeburg
MC Leusden	- mevrouw A. Flipse
mevrouw T.J. Krol	
Milieu Educatie Centrum	- mevrouw D. Arts
Milieucentrum Den Bosch	- de heer P. Masselink
Milieucentrum Deventer	- mevrouw C. Koersen
Milieudienst Den Helder De Groene Poolster	- mevrouw S. Witteveen
Milieu-educatie Bureau Gijsbers	- mevrouw A. Gijsbers
Mima	- de heer/mevrouw M.A.C. Zwetsloot
Ministerie Landbouw, Natuurbeheer en Visserij	- de heer drs. D.A. Huitzing
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap	- de heer E. Loosveldt
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap	- de heer E. Craenhals
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap	- de heer A. Ovaere
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen	- de heer E. Nagel
Ministerie VROM	- de heer A. van Kempen
Ministerie VROM	- mevrouw drs. M.I. Koens
Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling	- de heer E.J. Dirkx
Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling	- de heer F. Debie
Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling	- mevrouw P. Belgraver
Natuur en Milieu Overijssel	- mevrouw M. Wester
Natuur- en Milieucentrum Weizigt	- de heer H. Klein

Natuur- en Milieucentrum Ter Kleef
 Natuur- en Milieucommunicatie Utrecht
 Natuur- en Milieucommunicatie Utrecht
 Natuur- en Milieucommunicatie Utrecht
 NCDO
 NCDO
 NCDO
 NME Centrum Midden Betuwe
 NME Centrum Midden Betuwe
 NME Harderwijk
 NME Nederland i.o.
 NME Vlaardingen
 NME Vlaardingen
 NMEC Pieterburen
 NovioConsult
 NovioConsult
 Overleg Duurzame Landbouw
 Pieter Vermeulen Museum
 Podium
 Procesmanagement Voortgezet Onderwijs
 Provincie Drenthe
 Provincie Drenthe
 Provincie Noord-Brabant
 Provincie Noord-Holland
 Provincie Utrecht
 Provincie Zuid-Holland
 Recreatie Rotterdam
 Natuur- en Milieucentrum "De Molenwei"
 Recreatie Rotterdam/NME
 Regionaal Milieubedrijf
 Regionaal Milieubedrijf
 Research voor Beleid
 SLA
 SLO
 SLO Educaplan
 SME MilieuAdviseurs
 SME MilieuAdviseurs
 SME MilieuAdviseurs
 SME MilieuAdviseurs
 Stichting CNME Maastricht en Mergelland
 Stichting Kinderboerderijen Nederland
 Stichting Milieucentrum Harderwijk
 Stichting Milieucentrum Harderwijk
 Stichting Natuur en Milieu
 Stichting NME Nederland i.o.
 Stichting Reinwater

- de heer J. Puttmann
 - mevrouw J. Raaijmakers
 - mevrouw L. van Donselaar
 - mevrouw M. Stolk
 - mevrouw E. Geertsema
 - de heer E. van der Aa
 - mevrouw T. van der Schoor
 - mevrouw M. Schaafsma
 - mevrouw O. de Lange
 - mevrouw A. Jansen
 - mevrouw M. Bakker
 - de heer E. Boog
 - mevrouw J. Smeenk
 - de heer H. van Buuren
 - de heer K. Binnendijk
 - de heer H. Blanken
 - de heer D.J. Joustra
 - de heer W. Hensgens
 - mevrouw J. Herder
 - mevrouw A. Wiegman
 - mevrouw M. Nijman
 - mevrouw I. Schotanus
 - mevrouw C. van de Scheer
 - mevrouw J.B. de Jong
 - de heer W. v.d. Pol
 - de heer M.R. Goede
 - de heer P. de Roode

 - de heer S. Reinstra
 - de heer drs. R.M. van Raaij
 - mevrouw H. Heuvelsland
 - mevrouw J. Kwikkers
 - mevrouw T. van der Zijpp
 - mevrouw M. Gribling
 - de heer H. Ankoné
 - de heer drs. J.J. Koster
 - mevrouw J. de Jong
 - de heer F. Hesselink
 - mevrouw drs. E.M.A. Leussink
 - de heer T. v.d. Star
 - de heer D. Shepherd
 - de heer R. Scheer
 - mevrouw M. Deurloo
 - de heer J. van der Heide
 - de heer J. Dirx
 - de heer B. Smit
 - de heer R. Ennema

Stichting Reinwater

Stichting Veldstudie Hei- en Boecop

Stichting Veldwerk Nederland

Stichting Veldwerk Nederland

Stuurgroep NME

't Kwartier

't Kwartier

Universiteit van Amsterdam/ILO

Uitwaterende Sluizen

Unie van Waterschappen

Vereniging Milieudefensie

VNG

VTM Milieucommunicatie Rijnmond

VTM Milieucommunicatie Rijnmond

VTM Milieucommunicatie Rijnmond

VTM Milieucommunicatie Rijnmond

Werkgroep Noordzee

Werkgroep Noordzee

- mevrouw B. Wijffels

- de heer G.A. van Griethuysen

- de heer W. Meijberg

- de heer H. de Jongh

- de heer/mevrouw M.E. van de Heide

- de heer M. Ham

- mevrouw H. Verkleij

- mevrouw B. Rijksschroef

- de heer H. de Bie

- mevrouw A. Oldersma

- de heer G. Asselman

- mevrouw A. Boel

- mevrouw M. van den Eng

- mevrouw S. Katsman

- mevrouw L. van Albada

- mevrouw G. Flath

- de heer M. Langendijk

- mevrouw I. Span

Colofon

Dit verslag van de *NME-jaarconferentie 1998 - Extra Impuls* is een uitgave van de NCDO - duurzame wereld.

De Extra Impuls is een project waarbij zes departementen betrokken zijn: de ministeries van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu; Ontwikkelingssamenwerking; Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; Verkeer en Waterstaat; Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Impressies van debatten en forumdiscussies:
Marcel Ham en Femke Molenaar

Redactie: Harm Blanken (NovioConsult).

Foto's: Hanneke Verkleij

december 1998

De Extra Impuls is een samenwerkingsverband van de Interdepartementale Stuurgroep Kaderplan Natuur- en Milieu-Educatie waarin deelnemen de ministeries: van Verkeer en Waterstaat, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, van Buitenlandse Zaken/Ontwikkelingssamenwerking, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen en van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

De Extra Impuls Natuur- en Milieu-Educatie richt zich op inhoudelijke vernieuwing en kwaliteitsverbetering van Natuur- en Milieu-Educatie in Nederland.